

بازتعریف تاریخچه و معماری عمارت باغ فردوس تهران (مورد پژوهی: کالبد اثر)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹

کد مقاله: ۳۸۳۷۳

زهرا راستگوا^{۱*}، مبینا مشهدی تفرش^۲، آیلین منصف شکری^۳

چکیده

دردوران قاجار باغ سازی، توسط شاه و درباریان، در خارج از شهرها رواج یافت. یکی از این باغ‌ها، باغ فردوس است که در منطقه شمیران قرار دارد و توسط حسینعلی خان معیر الممالک، وزیر مالیه محمد شاه در نزدیکی قلعه محمدیه ساخته شد. از سوی دیگر، در دوره ناصرالدین شاه معماری نئوکلاسیک وارد ایران شد و بر اساس ایدئولوژی فکری آن، آثار شاخص و مطرحی ساخته شد. این پژوهش بر آن است که چگونه می‌توان با کنکاش در کالبد معماری عمارت باغ فردوس تهران به شاخصه‌هایی از معماری نئوکلاسیک دست یافت. در تحقیق پیش رو، باغ فردوس از نظر تاریخی و معماری، به صورت کیفی ارزیابی خواهد شد. از آنجایی که عمارت باغ فردوس از آثار شاخص دوره قاجار از حیث معماری و تاریخی تا به امروز به شمار می‌رود، تشریح آن حائز اهمیت فراوان می‌باشد. این پژوهش بر آن است که معماری نئوکلاسیک و یکی از شاخص‌ترین آثار ساخته شده آن در تهران یعنی باغ فردوس به طور کامل تشریح و تبیین شود. با توجه به تعداد شاخصه‌های سبک نئوکلاسیک که غالب بر تعداد شاخصه‌های سبک اصفهانی در مابعد عمارت می‌باشد، میتوان فهمید که بنا در کالبد خود دنباله رو سبک نئوکلاسیک می‌باشد.

واژگان کلیدی: باغ فردوس، معماری، نئوکلاسیک، قاجار

۱- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز
۲- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز
۳- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز

۱- مقدمه

قدمت باغ های ایرانی به دوره هخامنشیان باز میگردد. ولی بیشتر باغ های ایرانی مربوط به دوره های بعدی هستند. در دوره قاجار باغ سازی مانند بقیه هنر ها تحت تاثیر فرهنگ اروپایی قرار گرفت ولی همچنان فضای قالب این باغ ها باغ ایرانی است. باغ فردوس تهران نمونه ای از همین باغ ها است. که قدمت آن به دوران محمد شاه قاجار برمیگردد. با توجه به برخی متون تاریخی قلعه محمدیه در بخشی از باغ فردوس ساخته شده بود و بعد ها برای ارزش بخشیدن به کاخ شاه آن را تقسیم کردند و اسم بخشی را محمدیه و بخش دیگری را همان باغ فردوس گذاشتند. عمارت کنونی که محل برگزاری موزه سینما است توسط دوستعلی خان معیرالممالک وزیرمالیه ناصرالدین شاه ساخته شده است. این باغ و عمارت داخل آن تغییرات زیادی در دوران های مختلف تاریخی داشته اند. این مقاله بر آن است که با بررسی تاریخیچه باغ، به تغییراتی که در طول تاریخ کرده است، نگاهی کند. از سوی دیگر سبک نئوکلاسیک در دوران ناصرالدین شاه وارد ایران شد. بنابراین بعد از بررسی تاریخیچه و تغییراتی که در طول تاریخ به وجود آمده است، قرار است با ارزیابی و باز تعریف معماری باغ و عمارت وجود شاخصه های سبک نئوکلاسیک در آن ارزیابی شود.

۲- پیشینه پژوهش

بررسی پژوهش های دیگر در زمینه باغ فردوس نشان میدهد که اکثر پژوهش ها به صورت جدا یا در مورد تاریخیچه یا در مورد معماری بنا هستند. هیچ مقاله ای به صورت کامل به هم تاریخیچه و هم معماری عمارت به طور کامل و بررسی سبک نئوکلاسیک در آن نپرداخته اند. برای نمونه مفتخری، قویدل و دودانگی در مقاله ای «مروری بر تاریخیچه و روند شکل گیری عمارت باغ فردوس تهران» (مفتخری، دودانگی، ۱۳۹۶) فقط به تاریخیچه باغ از آغاز آن پرداختند، یا لک و جلالیان در مقاله ای «تجربه معنای مکان فضای شهری: کاربرد تحلیل محتوای کیفی در کشف معنای باغ فردوس» (لک، جلالیان، ۱۳۹۷) فقط به فضا های داخلی بنا و موزه سینما و کاربرد موزه آن پرداخته اند. همچنین مدوئی در «طراحی داخلی موزه سینما در باغ فردوس» (مدوئی، ۱۳۹۷) فقط به بررسی فضا های داخلی بنا و فضا های داخلی اکنون موزه پرداخته است و اشاره ای به سبک معماری و نئوکلاسیک بودن آن نمیکند. دیهیم در «شناخت، آسیب شناسی، آسیب نگاری و طرح احیای باغ فردوس» (دیهیم، ۱۴۰۰) فقط به وضعیت بنا و تغییرات انجام شده در آن برای تبدیل شدن به موزه پرداخته است و باز هم اشاره ای به تاریخیچه و نئوکلاسیک بودن بنا ندارند. این پژوهش بر آن است که با بررسی تاریخیچه بنا و معماری آن و زمان ساخته شدن بنا با ورود سبک نئوکلاسیک در ایران، به دنبال شاخصه های این سبک در عمارت باشد و نئوکلاسیک بودن یا نبودن این عمارت را ارزیابی کند.

۳- روش پژوهش

در طی فرایند تحریر این پژوهش برای درک هر چه اساسی تر سرگذشت باغ فردوس تهران لزوم بر بررسی پیشینه تاریخی آن بوده است. از طرفی برای شناخت بهتر معماری بنا نیاز به مشاهدات عینی، از جمله ارزیابی جزئیات و ثبت عکس از آن ها بود. از این رو، در این پژوهش از روش کیفی (روشی برای دستیابی به درک عمیق تر از هر آنچه که در حال پژوهش درباره آن هستیم) بهره گیری شده است که در آن به مطالعات اسناد و متون تاریخی با استفاده از مقالات معتبر، مشاهدات (تحقیقات میدانی و بررسی بنا به طور دقیق) و شرکت در فعالیت های پژوهشی (ثبت عکس از جزئیات کالبد بنا) رجوع شده است. راهبردهای مورد استفاده در این پژوهش با توجه به این که مطالب مورد تشریح موردی قرار گرفته اند توصیفی-تحلیلی و از آن جا که در جمع آوری برخی از مطالب از متون تاریخی یاری گرفته شده، تفسیری-تاریخی محسوب می شوند. لازم به ذکر است که در این پژوهش از مطالعات کتابخانه ای (مقالات مورد ارزیابی) و مشاهدات و تحقیقات میدانی، برای ارزیابی جزئیات و کالبد بنا و ثبت عکس از آن ها، استفاده شده است.

۴- تاریخچه شهر تهران

تهران در دامنه جنوبی البرز، بین کوه و کویر، قرار دارد. واژه تهران از دو بخش ((ته)) به معنی انتها و ((ران)) به معنی دامنه تشکیل می شود. روند شکل گیری تهران تا پیروزی انقلاب اسلامی به چهار دوره تقسیم می شود. تهران از حیث جمعیت، وسعت و مساحت رو به گسترش بوده است و هجوم سپاهیان مغول به شهر ری سبب شده بود که ساکنان آن شهر به تهران که دارای سرداب ها و زیرزمین های متعدد بوده، پناه بیاورند. به این ترتیب نخستین گام در راه توسعه و گسترش تهران با حملات مغول به شهر ری برداشته شده است. (شعبان زاده، ۱۳۸۱: ۹).

ترقی و پیشرفت سریع تهران از دوره صفویه آغاز شده است. تهران در زمان شاه طهماسب به صورت شهر درآمد. (شعبان زاده، ۱۳۸۱: ۱۱ تا ۱۲). آقا محمد خان قاجار در سال ۱۱۹۹ ه.ق تهران را به تصرف خود درآورد و در سال ۱۲۰۰ ه.ق در آن جا رسماً بر

تخت نشست و این شهر را به پایتختی برگزید و نام دارالخلافه بر آن نهاد. (شعبان زاده، ۱۳۸۱: ۱۸). پس از انقلاب مشروطه، همچنان فقدان وحدت ملی، تضاد و آشفتگی سیاسی، فقر اقتصادی، ناامنی، فساد و بی لیاقتی اداری جامعه ایران را فرا گرفته بود. سید ضیاءالدین طباطبایی، روزنامه نویس و سیاستمدار ماجراجو، رضاخان افسر جاه طلب قزاق را به تشکیل حکومت، رضاخان افسر جاه طلب قزاق را به تشکیل حکومت، تشویق کرد و سر انجام را برای خلع سلسله قاجار از سلطنت و پیدایش حکومت خود کامه رضاشاه پهلوی در سال ۱۳۰۴ ه.ش هموار شد. (شعبان زاده، ۱۳۸۱: ۳۴ تا ۳۳).

۵- توضیح و تاریخچه سبک نئوکلاسیک

فلسفه و تمدن کلاسیک یونان و روم باستان، شالوده‌ی فکری و اجتماعی تمدن مغرب زمین را تشکیل می دهد و طی دو هزار سال گذشته همواره فلسفه‌ی کلاسیک در بینش ذهنی و کالبد فیزیکی تمدن غرب مشهور بوده است. معماری غرب نیز از این امر مستثنا نبوده است. معماری ساختمان های نئوکلاسیک از معماری خانه خدایان اقتباس شده است. (تناسب، نظم، تقارن، هماهنگی و کمال). خدایان یونان باستان خدایانی بودند انسان گون، زیبا، کامل و جاودان؛ نتیجتاً خانه های آنان نیز مانند مشخصات خودشان بوده است. معماران این سبک معماری نئوکلاسیک را یک معماری لایزال و بی زمان می دادند. ساختمان های به سبک نئوکلاسیک پوسته ای بر مبنای کلاسیک دارند ولی درون ساختمان امکاناتی مدرن طراحی می شوند. (قبادیان وحید، ۱۳۸۲).
از شاخصه های معماری نئوکلاسیک میتوان به گنبد با تقسیمات چند بخشی، سنتوری، صوراحی، بام شیروانی، قوس نیم دایره، پله در راستای ورودی و تزئینات واقع گرایانه اشاره کرد. همچنین تقارن و تقسیمات سه بخشی و ستون های دوریک آیونیک و کورینتین از دیگر شاخصه های این سبک هستند.

۶- معماری و باغ سازی عهد قاجار

در اوایل دوره‌ی قاجار، معماری به سیاق دوره های پیش از خود در سبک اصفهانی ادامه داشت، اما از برهه ای به بعد هویت و سبک مشخص خود را تاحدودی از دست داد. سبک اصفهانی کمی پس از روی کار آمدن صفویان آغاز شد و تا پایان حکومت محمدشاه قاجار ادامه یافت. اما پس از محمدشاه رو به انحطاط و پس رفت گذاشت و هویت اصیل خود را از یاد برد. چنان که تا پیوستن به معماری مدرن، نام خاصی بر سبک معماری ایران در این دوره گذاشته نشد. (پیرنیا، ۱۳۹۵: ۲۸۶). بنابراین محمد کریم پیرنیا: «روند معماری و هنر این سرزمین که تا زمان فتحعلی شاه و محمدشاه همچون زنجیری پیوسته بود، بر اثر خود باختگی فرهنگی به ویژه در زمان ناصرالدین شاه، از هم گسست و به پسرفت دچار شد. گرچه برخی جاهای ایران [برخلاف تهران] دیرتر دچار آن شدند.» (پیرنیا، ۱۳۹۵: ۳۵۷). در حالی که به نظر برخی دیگر از محققان، معماری قاجار، به ویژه از عصر ناصری مسیری را پیشگرفت که اصول و مبانی الگوهای قدیم معماری را در ایران ارتقا بخشید. اما به دلیل نداشتن زیر ساخت های هویتی محکم، قدرت لازم برای خلق معماری نوین را نداشت. به عبارت دیگر، معماری عصر ناصری که تحت تأثیر غرب و اتفاقات انقلابی آن جسارت تغییر یافته بود؛ برای شکل دادن به یک سبک معماری جدید، زمان زیادی نیاز داشت. زمانی که گاه به آزمون و خطا و گاه به بیراهه رفتن تلف شد. (بانی مسعود، ۱۳۸۸). در ایران اولین سبک معماری فرهنگی که مورد توجه معماران ما قرار گرفت سبک نئوکلاسیک، در زمان نادرالدین شاه قاجار، در نیمه دوم قرن نوزدهم بود. از آن زمان تا کنون، بناهای متعدد و مختلفی مانند قصر ها، خانه ها، مدارس، کلیساها، بانک ها، پاساژها، ادارات، نهادهای حکومتی، ... به این سبک در ایران ساخته شده است. اگر چه در ایران به تناسبات دقیق معماری کلاسیک و بینش آن توجهی نشده است. (قبادیان وحید، ۱۳۸۲).
برای مثال: قصر یاقوت، عمارت مسعودیه، عمارت قزاقخانه، کاخ فرح آباد، میدان حسن آباد.

۶-۱- باغ سازی در دوران قاجار

باغ سازی ایران در این دوره همچون معماری و سایر رشته های هنری به شدت تحت تاثیر باغ سازی اروپا قرار دارد. معماران فرم ها و عناصر معماری و ساختار فضایی باغ های اروپایی را اقتباس تا حدی ایرانیزه و سپس اجرا نموده اند. علی رغم وجود عناصر فراوان بیگانه اما همچنان فضای باغ ایرانی حاکم بر باغ سازی این دوره است. از جمله ویژگی های بارز باغ سازی این دوره می توان به موارد زیر اشاره کرد: ساختار فضایی، نحوه کاشت، آب، هندسه مستطیلی، تقارن و مرکزیت. (رشیدی، ۱۳۹۲).

۶-۲- باغ ایرانی

قدمت باغ ایرانی به پیش از هخامنشیان بر می گردد، اما بیش ترین آثار آن به دوره ی صفویه تعلق دارد. (سلطان زاده، ۱۳۷۸: ۱۰). عناصر اصلی شکل دهنده هندسه باغ عبارت اند از: گستردگی دید، محورهای آب، هندسه مستطیلی، تقارن و

مرکزیت است. هندسه حاکم بر باغ ایرانی کامل قرینه با باغ ایرانی است. هندسه قرینه سازی در محوطه سازی، عمارت ها، تزیینات و تمامی قسمت های دیگر باغ قابل مشاهده است. (میرزایی، عباسی، ابدال، ۱۳۹۶).

چهار عنصر اصلی در فضای سبز باغ فردوس جایگاه ویژه ای به خود اختصاص داده بودند. این چهار عنصر عبارت اند از: آب، خاک، آتش و گیاه. (وکیلی، ۱۳۹۴). گیاه بعد از آب، مهمترین عنصر در باور های کهن ما به شمار می آید. باغ ایرانی با گیاهان و درختان است که معنا می گیرد. (هینلز، ۱۷:۱۳۹۵). حوض، از جلوه های نمایش آب، در مرکز باغ است. البته این عنصر در گذشته به شکل شمشه، یعنی ستاره شش پر یا هشت پر، ساخته می شد. اما در باغ فردوس هندسه منظم و ساده ی مربع را به خود گرفته است. (حقشناسگتایی، ۵:۱۳۹۵). عنصر خاک و گیاه عنصری جدا نشدنی از باغ ایرانی است که در باغ فردوس هم حضوری چشمگیر دارد. (برن، ۱۵:۱۳۷۵).

۷- باغ فردوس

۷-۱- تاریخچه باغ فردوس

با نگاهی به متون واسنادی که در آنها به این باغ اشاره شده، میتوان دریافت که آنچه اکنون به آن باغ فردوس اطلاق میشود، تنها بخشی از یک باغ وسیع و تاریخی است. آنگونه که در اسناد تاریخ اشاره شده، به طور کلی اراضی میان اسدآباد و ولنجک (از طرف شمال) والهیه (از طرف جنوب) و دره تجریش (از طرف مشرق) و محمودیه (از طرف مغرب)، جزء زمین های این باغ بوده است. (معمدی، ۱۳۸۱).

بنابراین، باغ فردوس را نیز میتوان یکی از آبادی هایی دانست که پیش از یکپارچه شدن شمیران و اتصال آبادی ها به یکدیگر به عنوان یکی از مناطق خوش آب و هوا و بیابالی مورد توجه تاجران و ثروتمندان بوده است. معمدی در این باره میگوید: «وقتی محمداشاه در سال ۱۲۶۴ ه.ق شروع به ساختن قصر محمدیه در شمیران کرد، هریک از رجال دربار او در همان محدوده اقدام به احداث باغ و عمارت بیالقی کردند؛ از جمله این باغ ها باغی در نزدیکی تجریش بود که بعدا نام باغ فردوس بر آن نهاده شد.» (معمدی، ۱۳۸۱). منوچهر ستوده نیز اشاره می کند که این باغ دارای چندین دستگاه ساختمان مجلل و با عظمت بوده که یکی از آنها قصر محمدیه نام داشته است. (ستوده، ۱۳۶۵).

دوستعلی خان معیرالممالک شروع ساخت این باغ را این گونه روایت میکند: «چون حسینعلی خان معیر الممالک وزیرماليه و خزانه سلطنتی بود و..... و میبایست گاه و بی گاه در کنار حضرت باشد، لازم دید محلی مناسب نزدیک قلعه محمدیه برای خود و کسانش تأمین نماید. بنابراین، چند خانه رعیتی و مقداری زمین زراعی و بایر را از صاحبانش خریداری نمود و به ایجاد ساختمان، خیابان بندی و درختکاری همت گماشت. عمارتی دوطبقه به سبک آن دوران که «فیلگوش» نامیده میشد بنا نهاد و آنجا را (باغ فردوس) نام گذاشت.» (معیری، ۱۳۵۲).

این بنا که در شمال باغ قرار داشت، پس از ساخته شدن عمارت دوم توسط دوستعلیخان نظام الدوله متروک ماند و به مرور تخریب شد. عمارت دوم که بنای اصلی باغ محسوب میشده است، همان بنایی است که تا کنون باقی مانده است و اکنون به عنوان موزه سینما استفاده میشود. از چگونگی این عمارت در زمان شکوه آن اطلاعات دقیقی در دست نیست. ستوده عمارت اصلی باغ را ساخته دست استادان اصفهانی و یزدی میدانند. (ستوده، ۱۳۶۵).

دوست علی خان معیر الممالک بسطامی از شخصیت های مهم دربار ناصری و صاحب مناصب متعددی چون خزانه داری و مسئولیت امور معماری دربار بود. او در طی حیاتش، به واسطه ثروت فراوان، ماموریت رسمی از دربار، و بی شک علاقه شخصی، به ساخت و ساز های فراوانی دست زد که از نظر کیفی و کمی شایان توجه است و جایگاه برجسته او در تاریخ معماری دوران قاجاریه را برجسته میکند. انبوه بنا های عام المنفعه، تعداد بسیاری باغ و خانه شخصی، و بناهای پر آوازه حکومتی چون شمس العماره و تکیه دولت از جمله این آثار است. علاوه بر این بناهای عام المنفعه، عمارات و باغهای چندی نیز به معیرالممالک منسوب است، که یکی از مهم ترین و معروف ترین آنها باغ فردوس است. معیرالممالک در زمان اقتدارش این باغ را خرید و آب رسانی بدان و گسترش آن، آبادانی اش پرداخت و آن را باغ فردوس نامید. (نجفی، ۱۳۸۷).

در نگاهی کلی به صحبت های منوچهر ستوده و معمدی، این طور به نظر می آید که باغ فردوس نام منطقه وسیعی بوده که بعد ها قصر محمدیه و به دنبال آن قصر های درباریان در آن ساخته شده است. ولی برای برتری بخشیدن کاخ ها و عمارت های مخصوص شاه این منطقه سرسبز و بیابالی را به دو بخش تقسیم کردند. نام یکی از بخش ها را باغ محمدیه گذاشتند و نام دیگری را تغییر نداده و گذاشتند همان باغ فردوس سابق بماند. یعنی بخشی از باغ فردوس اصلی را از آن جدا کردند و باغ محمدیه نامیدند. بعدها باغ محمدیه متروک و مخروبه شد اما باغ فردوس تا مدت ها پس از آن آباد ماند. (مفتخری، دودانگی، ۱۳۹۶).

بعد از دوستعلی خان این عمارت به پسرش دوست محمد خان معیرالممالک رسید. دوست محمد خان فردی خوشگذران بود.

او تا پایان عمر مناصب درباری را نپذیرفت. او علاقه شدیدی به شکار، پرورش طیور و گلها و میوه های کمیاب، عکاسی، نجاری و... داشت و اوقات خود را صرف این امور می کرد. (نجفی، ۱۳۸۷).

همچنین علی اکبرین عبدالجلیل چایارباشی "درباره ی باغ فردوس در دوران مالکیت دوستعلی خان معیرالممالک چنین مینویسد: «باغ فردوس معیری که معیرالممالک نظام الدولهی مرحوم کرورها خرج عمارت و باغ آن کرد و حقیقتاً حکم فردوس طهران را داشت در این دو سال نه تنها از بی مبالئی و ناقص عقلی و لجاجت فرزند ناخلفش معیرالممالک ثانی، به کل از حلیه آبادی افتاد بلکه پارسال و امسال هرروز صد نفر عمله، هریک روزانه صدتومان ضرر فاحش زده، به حکم آن ناخلف پسر تمام آن عمارت را کوییده و درختان قوی هیکل آنجا را که هریک در رفعت و بلندی با چرخ برین همسری مینمود از بیخ و بن بریده به سوخت مطبخ و کارخانه تماماً آتش زده بسوخت و باغ به آن ظرافت که در بیست سال قبل محل حسد و حیرت مردمان هوسکار بود؛ امروز مسکن دد و دام گردیده، ضربالمثل و محلبرت هر ناظر و بیننده است.» (چاپارچی، ۱۳۴۵).

همچنین "دیوالفوا" نیز در همان دوره از این عمارت باز دید کرده و در این باره در سفرنامهی خود در ۱۲۹۹ ه.ق چنین مینویسد در اطراف تجریش، باغ ها و عمارات زیادی وجود دارد یکی از آنها «باغ فردوس» است. در وسط این باغ بزرگ که پر از چنارهای قطور و بلند است قصر نا تمامی دیده میشود که در شرف خراب شدن میباشد. داخل عمارت تالاری وجود دارد ازاره های تالار، به شکل نوارهای عقیق مانند رنگ شده و درها از جنس چوب سدر به نظر می رسد و با عاج، خاتم کاری شده است، کف اتاق ها را با خاک پر کرده اند و کوییده اند و حتی با آجرهای معمولی هم فرش نکرده اند به نظر میاید که کف پوش های آن را کنده اند و دزدیده اند. این بنا به واسطه بی مواظبتی در شرف انهدام است ده سال دیگر بام ها خراب و بیست سال دیگر قصر میدل به تپه ی خاکی خواهد شد. (دیوالفوا)

پس ازدوست محمدخان باغ چندین باردست به دست شد. این که اول بارچه کسی باغ را ازدوست محمدخان خریده است و تاریخ دقیق تغییرمالکیت های باغ مشخص نیست؛ اما ستوده تعدادی از مالکان کوتاه مدت باغ را نام می برد. محمد ولی خان سپهسالار تنکابنی، آخرین فردی بود که باغ را خریداری کرد، وی آبادانی های بسیاردر این باغ انجام داد؛ از جمله اینکه قنات باغ را دایرکرد و سردر باغ را از نو بنا کرد. (ستوده، ۱۳۶۵).

وی در اوایل دوره پهلوی اول به دلیل بدهی های بسیار و توقیف اموالش دست به خودکشی زد و براساس مدارک یافت شده وارثان سپهسالار باغ فردوس را به جای بدهی پدر خود به تجارتخانه طومانیانس واگذار کردند. پس از آن در همان دادگاه این باغ به جای طلب دولت از تجارتخانه طومانیانس، دراختیار وزارت دارایی یا مالیه آن زمان درآمد. به علت اینکه خریداری برای فروش کل باغ پیدا نشد، وزارت مالیه تصمیم گرفت تا زمین های باغ را بهصورت اقساط به کارمندان دولت بفروشد؛ به جز عمارت باغ فردوس و ۲۰۲۵۰ مترمربع زمین وابسته به آن و بیست ساعت آب از قنات فردوس که در سال ۱۳۱۵ش به وزارت معارف فروخته شد. عمارت پس از تعمیر به عنوان دبیرستان برای رفاه همان کسانی که زمین ها را خریده بودند کاربری جدید یافت. پس از انقلاب اسلامی آنچه از باغ فردوس باقی مانده بود، دراختیار مرکز فیلم سازی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قرار گرفت. (منصوری، چیحانی، ۱۳۹۱).

علی معیری داستان فروش این باغ را این گونه روایت میکند: « پدرم دوست محمد خان معیرالممالک در فرنگستان از گوهر فروشی به نام هرس جواهر بسیار خریداری نمود و چون پول نقد بمقدار کافی در اختیار نداشت پرداخت باقی مانده وجه به پس از باز گشتن به تهران موکول گردید. چون در سفر اروپا از سوئی در خرج راه اسراف بموده بود و از سوی دیگر می خواست بجزیران اعتماد جواهر فروش هر چه زودتر طلب او را بپردازد با شتاب تمام باغ فردوس را نزد سپهسالار ولی خان تنکابنی به بیست هزار تومان گروگان نهاد. پس از فقدان پدرم من باعتبار عالم مودتی که از دیرباز با سپهسالار در میان بود با وی قرار گذاردم که بمرور بدهکاری گذشته را پرداخته باغ فردوس را از گرو آزاد سازم. از این بابت هشت هزار و اند تومان بتدریج پرداخته بودم که نغمه توقیف سپهسالار و مصادره دارائیش برخاست. ناگزیر چگونگی را حضوراً بعرض اعلیحضرت رضا شاه فقید رساندم و استدعای دادخواهی نمودم. شاهنشاه استدعایم را بطیب خاطر پذیرفتند و تنی از بستگانم را که آن زمان در راس یکی از دستگاه های حساس ارتشی قرار داشت امر برسیدگی و احقاق حق نمودند. متأسفانه بخت یاری نکرد و درکشاکش جریان طولانی اقدامات هم سپهسالار خودکشی کرد و هم واسطه امر از مقام خویش برکنار شد. با دگرگونی احوال دیگر کاری از پیش نرفت و کار باغ فردوس بدانجا انجامید که امروزیان برابر دیده دارند و از گذشته آن نزهتگاه بهشت آئین هیچ خبر ندارند.» (معیری، ۱۳۵۲).

۲-۲- تحلیل باغ فردوس

در این قسمت قراراست برای درک بهتر حال و هوای باغ در زمان ساخت آن و همچنین محل قرار گیری آن، به بررسی ورودی ها و قنات ها و درخت های کاشته شده در باغ که برخی از آن ها هم اکنون حتی در خارج از باغ هم وجود دارند، پرداخته شود.

ستوده در مقاله «باغ فردوس» به هفت ورودی باغ اشاره می کند؛ دو در در شمال، سه در در جنوب، یک در در مشرق و یک در در مغرب. (ستوده). با توجه به اینکه باغ فردوس تقریباً هم زمان با قصر محمدیه و به قصد نزدیکی به دربار ساخته شد، بنابراین دور از ذهن نیست که ورودی اصلی باغ نیز در ضلع شمالی آن که نزدیک به این قلعه است، قرار داشته باشد. (مفتخری، دودانگی، ۱۳۹۶). محمدعلی معیری نیز اشاره کرده است که در بزرگ ورودی باغ فردوس به فاصله تقریبی دویست قدم آنسوی قلعه محمدیه واقع بود. (معیری، ۱۳۵۲).

با توجه به اسنادی که وجود دارد باغ فردوس ورودی دیگری نیز در سمت جنوب داشته است. منوچهرستوده اشاره میکند که سپهسالار عمارت و باغ را آباد و قنات آن را دایر کرد و سردری عالی در جلوی میدانگاه فعلی (مظهرقنات) ساخت. (ستوده، ۱۳۶۵). در یادداشت های دوستعلی معیری که توسط فرزندش محمدعلی معیری در مقاله ای به چاپ رسیده است نیز به آب نما ها و حوض هایی اشاره میشود که در تخت های متعددی که در جنوب عمارت به آورده بودند، ساخته شده بود: «برابر نمای جنوبی عمارت کنونی زمینی وسیع و سرایش بود که آن را با ساختن سنگچین ها به صورت هفت قطعه مسطح در آوردند که هر یک را با دیگری چند متر اختلاف سطح و مساحت بود. آنگاه روی هر یک از قسمت ها استخری با فواره ایجاد نمودند. استخر ها به نسبت وسعت زمین و فاصله از عمارت بزرگ و بزرگ ترمی شد و جهش فواره ها از ایوان طبقه دوم منظری بس دلگشا داشت.» معیری در جای دیگری نیز به یک استخر در سمت شمالی عمارت اشاره می کند و استخرهای باغ را ساخته شده توسط دوستعلیخان نظام الدوله می داند. (معیری، ۱۳۵۲).

آب مورد نیاز باغ فردوس از دو قنات محمدیه (مجیدآباد) و قنات باغ فردوس تأمین می شده است. درباره شیوه آبیاری و گردش آب باغ فردوس کمتر مطلبی گفته شده است. بنجامین که در سال ۱۳۰۱ ه.ق این باغ را دیده است، می گوید که در اینجا برخلاف سایر امکنه ایران نه حوضی است و نه جویی و در یک طرف آن در زیر درخت ها آخورهای آجری برای اسب ساخته اند. (بنجامین، ۱۳۶۳).

در باغ فردوس بیشترین گونه درختی که در منابع مختلف اعم از منابع تصویری و نوشتاری به آن اشاره شده، درخت چنار است. همان طور که پیش از این نیز گفته شد، اولین مالک باغ تعداد قابل توجهی چنار در باغ کاشته است. در زمان دوستعلی خان نظام الدوله یعنی دومین مالک باغ، کسی که بیشترین آبادانی را در باغ انجام داد، نیز باغ پراز درختان چنار بوده است. مدرکی که باغ را در این زمان توصیف کند در دست نیست، اما از توصیفاتش که در زمان دوست محمدخان فرزند دوستعلی خان از باغ شده و عکسهای که از آن زمان موجود است، نکات مبهم بسیاری شکل می گیرد. از جمله این مدارک، توصیفات بنجامین است که در سال ۱۳۰۱ ه.ق باغ را دیده و توصیف کرده است. او به انبوهی از درختان چنار در سمت جنوبی عمارت باغ اشاره می کند که جنگل انبوهی از چنار را ایجاد کرده اند و در ادامه می گوید که این درخت ها را به گونه ای مرتب کاشته اند که وقتی شخصی از عمارت نظری بر آن بیندازد، سطحی مخملی مانند میبیند. در میان این درخت ها عمارت وسیعی است مزین به باغچه های گل و در عقب عمارت اراضی وسیعی هست و چنارهای عالی که مانند ستون بالا کشیده بر این اراضی سایه می افکنند. (بنجامین، ۱۳۶۳).

۷-۳- تحلیل عمارت باغ فردوس

همان طور که در قسمت های پیشین گفته شد، در نخست عمارت فیلگوش در شمال باغ توسط حسینعلی خان معیرالممالک ساخته شد و بعد ها با ساخت عمارت کنونی توسط پسرش نظام الدوله، عمارت فیلگوش متروک ماند و اکنون دیگر اثری از آن باقی نمانده است. بنابراین همان عمارت کنونی برای ارزیابی معماری قرار است مورد بررسی قرار گیرد.

مطالبی که در پرونده سازمان ملی حفاظت آثار باستانی درباره باغ فردوس ضبط است: نظام الدوله معیرالممالک در مواقع اقتدارش باغ مورد بحث را خرید و توسعه داد ... و عمارتی طرح کرد توسط استادان اصفهانی و یزدی و سنگهای مرمر اعلائی یزد را در آن عمارت بکار برد با بلور آلات و تزیینات لازمه. (مریم میرزایی، ۱۳۸۹).

علاوه بر این متون، تصاویری نیز از باغ در سالهای مختلف تهیه شده که گویای بسیاری از نکات است. از جمله این تصاویر، عکس هایی از نمای جنوبی و شمالی عمارت مربوط به سال های ۱۲۹۶ ق و ۱۳۱۱ ق است. در عکسهای مربوط به سال ۱۲۹۶ ق. (تصویر شماره ۲ و ۱) دو دهنه از سه دهنه قوسهای تالارهای دو سمت سالن اصلی طبقه سوم بنا برداشته شده یا تخریب شده (و پس از آن احتمالاً برای جلوگیری از بارش باران روی سقف طبقه پایین با سقف های شیروانی و به صورت کاملاً ناسازگار با معماری عمارت پوشانده شده است. در عکس مربوط به سال ۱۳۱۱ ق. (تصویر شماره ۳ و ۴) تالارهای دوطرف با چهاردهنه طاق قوس که کاملاً جدید هستند، بازسازی شده اس. (مدوئی، ۱۳۹۶).

تصویر شماره ۲ - نمای جنوبی عمارت در سال ۱۲۹۶ ق
(ماخذ: لوح فشرده تهیه شده از باغ فردوس)

تصویر شماره ۱ - نمای شمال عمارت در سال ۱۲۹۶ ق
(ماخذ: سمسار، ۱۳۸۶)

تصویر شماره ۴ - نمای جنوبی عمارت در سال ۱۳۱۱ ق
(ماخذ: لوح فشرده تهیه شده در باغ فردوس)

تصویر شماره ۳ - نمای شمالی عمارت در سال ۱۳۱۱ ق
(ماخذ: سمسار، ۱۳۸۶)

البته نکات دیگری نیز از این عکس‌ها دریافت میشود. به عنوان مثال سنگ‌های مرمر ازاره‌ها و بدنه بنا که در تصویر ۱۲۹۶ ق برداشته شده و در تصویر ۱۳۱۱ ق ترمیم شده‌اند و پله‌های جلوی عمارت که در ابتدا بسیار ساده بوده و سپس در فاصله سال‌های ۱۲۹۶ ق تا ۱۳۱۱ ق به شکلی جدید تغییر یافته‌است. ایوان‌های دو سوی سالن اصلی بنا که در نوشته‌های بنجامین اشاره شده که به دلایل اقلیمی و برای ایجاد تهویه بوده‌است، در دوره پهلوی و به دستور رضاشاه به فضای بسته تبدیل شد. در مراحل مختلف، تعمیراتی نیز در عمارت انجام شد. در نهایت در سال‌های اخیر نیز پس از تبدیل کاربری این بنا به موزه سینما، برای تطبیق با کاربری جدید، تغییرات جزئی مانند نورپردازی داخل و خارج عمارت، پوشاندن دیوارهای داخلی با گچ، تقسیمات داخلی با دیوارهای سبک، تغییر کف سازی اتاقها و از این جمله در بنا به وجود آمد. (جیحانی و منصوری بهار و تابستان، ۱۳۹۱: ۸۱)

مرحوم دوستعلی خان معیر الممالک شرح احداث باغ و عمارت‌های آن را چنین روایت کرده‌است:

طبقه اول: یک تالار بزرگ در وسط و هشت اتاق در دو طرف قرینه یکدیگر

طبقه دوم: هشت اتاق و دو ایوان در دو طرف شاه نشین و وسط اتاق‌ها تالار

طبقه سوم: یک تالار بزرگ و دو ایوان شمالی و جنوبی، که بعد‌ها یکی از ایوان‌ها نیز به تالار تبدیل شد و دبیرستان شاهپور در آنجا دایر گردید. (مریم میرزایی، ۱۳۸۹).

۷-۳-۱- فضا‌های داخلی بنا

ایوان شمالی

این ایوان که از سه طرف باز است تنها به وسیله دست اندازی کوتاه و چهارستون در سمت شمال مسدود می‌شود. علاوه بر ضلع جنوبی آن که دیوار شمالی بنا به حساب می‌آید ستون‌ها و لبه بیرونی سقف و حاشیه‌ای از زیر سقف آن که بین ستون‌ها قرار دارد گچبری شده‌اند. (نشریه صفه، ۱۳۶۹: ۴۶).

حاشیه سطح مثلثی که بین سقف شیروانی و سقف ایوان محصور شده نیز گچبری دارد. این حاشیه از سه نوار مختلف تشکیل شده‌است و در سراسر آن یکسان تکرار شده و در گوشه‌ها نیز به خوبی جای گرفته‌است. لبه بیرونی سقف ایوان با دو نوار که در اصطلاح به آن‌ها دندان موشی و قلوه‌ای می‌گویند گچبری شده‌است. سقف ایوان در گذشته گچبری بسیاری داشته‌است اما در حال حاضر فقط گلوبی آن باقی‌است. این حاشیه نیز یک نقشمایه کلی دارد که در طول تکرار می‌شود در کنج‌ها نیز همین نقشمایه به صورت کوچکتر اجرا گردیده‌است. (نشریه صفه، ۱۳۶۹: ۴۶).

شاه نشین طبقه اول

این فضا مربع شکل و سقف آن نیم استوانه ای است. دو بدنه آن را از ارتفاع هشتاد سانتی متری به همراه سقف بوتو گچبری شده اند و طرح آن ها دارای تقارن دو محوری است. درلبه بیرونی آن که مجاور تالار است یک نوار پهن که قوس شاه نشین را دور می زند گچبری شده است. (نشریه صفا، ۱۳۶۹: ۴۷).

شاه نشین طبقه دوم

بین شاه نشین مشرف به تالار طبقه اول است و سراسر ضلع جنوبی آن پنجره ای است که به باغ گشوده می شود. از ارتفاع هشتاد سانتی متری به بالا تمام سطوح دیوار های شمالی و شرقی و غربی گچبری شده اند و شامل چهار حاشیه و سطحند. (نشریه صفا، ۱۳۶۹: ۴۷).

در طبقه اول یک تالار بزرگ در وسط و هشت اتاق در دو طرف، قرینه یکدیگر وجود دارد. سقف تالار وسط به کف طبقه سوم رسیده و با مهارت تمام گچبری شده است. قسمتی از دو دیوار شرقی و غربی تالار که در محاذات طبقه دوم است، گچبری شده است. قسمتی از دو دیوار شرقی و غربی تالار که در محاذات طبقه دوم است، گچبری دارد و نیم دایره های که ظاهرا محل آینه و قاب عکس بوده است در آن دیده می شود. کف تالار را با کاشی فرش کرده اند و در جنوب تالار، دو شاه نشین یکی در طبقه اول و دیگری در طبقه دوم قرار دارد دیوار های دو شاه نشین و سقف های چهار اتاق دو طرف تالار هم گچبری دارد، تالار بزرگ وسط، سه در خروجی دارد. قسمت شمال و دو در کوچک در قسمت جنوب. در دو طرف در بزرگ پله های سنگینی قرار دارد که به طبقه سوم می رسد. طبقه دوم هشت اتاق دارد که روی هشت اتاق طبقه پایین ساخته شده است و دو ایوان هم که در دو طرف شاه نشین قرار دارد. در وسط اتاق ها فضای تالار سابق الذکر است. طبقه سوم متشکل است از تالار بزرگ و دو ایوان شمالی و جنوبی در مقابل آن این دو ایوان به تالار شرقی و تالار غربی راه دارد. در ایوان جنوبی دیوار ها و ستون ها و در ایوان شمالی فقط ستون ها گچبری شده موجود است. منظره ایوان جنوبی در وسعت و زیبایی بی نظیر است و قسمت اعظم شهر تهران از آنجا دیده می شود. طبقه سوم تا چند سال پیش فقط یک تالار داشت و دو ایوان، روزی که رضا شاه برای بازدید آمده بود هنگامی که به طبقه سوم رسید گفت: اگر این ایوان هم سالن بود بد نبود. سپس به دستور وزارت فرهنگ به جای دو ایوان دو تالار ساخته شد. (مریم میرزایی، ۱۳۸۹).

۲-۳-۷- تزئینات بنا

عمده ی تزئینات این بنا را گچبری های نفیس و زیبای آن تشکیل میدهد که در نوع خود بی نظیر است. گچ بری های باغ فردوس، که در طول زمان آسیب فراوانی دیده بود، در سال ۱۳۶۲ توسط استاد کارهای گچ بر، مرمت و بازسازی شد. (مدوئی، ایمانی).

در تزئینات گچ بری دیوار ها در بنای باغ فردوس تهران نه تنها تلفیق نقوش و خوش نویسی که یکی از ویژگی های آثار دوره اوج گچ بری سنتی است، مشاهده نمی شود بلکه نقوش گچ بری که ارزش نمادین دارد، کنار گذاشته شده و میوه به صورت طبیعت گرا و نوار های تزئینی جدید به کار گرفته شده است. همچنین ارتباط نقوش با فضای اطراف با روش های سنتی متفاوت است و فضای داخلی در اطراف نقوش وجود دارد. (شاپوریان، ۱۳۹۶: ۹۴).

با توجه به این که تزئینات بنای باغ فردوس تهران از نظر محققان ارزشمند ترین گچ بری دوره قاجار محسوب می شود. برخلاف ارزش ها زیبایی تزئینات بنای مورد نظر، نقوش گچ بری بنای باغ فردوس نه تنها از نظر ساختار زیبا شناسی مانند نوع نقوش، روش ترکیب بندی و میزان برجستگی آن از روش سنتی دوره اسلامی پیروی نشده، بلکه گسست ارزش های نمادین نقوش به چشم می خورد. (شاپوریان، ۱۳۹۶: ۹۵).

گچبری روی ستون در بنای باغ فردوس تهران از نظر نقش، ترکیب بندی و نحوه پوشاندن سطوح با آثار دوره اوج گچبری سنتی تفاوت دارد. در این آثار از نقوش گچبری سنتی (دارای ارزش نمادین) مشاهده نمیشود و در ترکیب نقوش از قاعده معمول برای پوشاندن سطح بر اساس نظم هندسی استفاده نشده است. (شاپوریان، ۱۳۹۶: ۹۲).

۳-۳-۷- مقایسه عمارت با سبک نئو کلاسیک

در کالبد عمارت باغ فردوس از شاخصه های معماری نئوکلاسیک، نرده های نئوکلاسیک، به اصطلاح صواحی، در کنار پله های کالبد عمارت در ضلع شمالی و جنوبی دیده می شود. همچنین سقف شیب دار یا شیروانی عمارت، سنتوری در بالای ایوان شمالی و جنوبی دیده می شود. در ایوان ها ستون های نئوکلاسیک، با سر ستون کورنتین، و بدنه با تزئینات واقع گرایانه وجود دارد، تزئینات واقع گرایانه در دیوار ها و سقف ایوان هم به چشم می خورد. قوس نیم دایره بالای در و پنجره ها و تقارن کالبد عمارت و

تقسیمات ۳ بخشی، که قسمت میانی جلوه بیشتری دارد، نیز شاخصه هایی از معماری نئوکلاسیک به شمار می‌روند. در این میان مواردی از معماری اسلامی ایرانی و سبک اصفهانی نظیر رسمی بندی و ارسی در قوس نیم دایره بالای در و پنجره ها و الگوی چند دری نیز دیده می‌شود. وجود شاخصه هایی با تعداد نسبتا برابر از سبک اصفهانی و سبک نئوکلاسیک سبک بسیار زیبایی به نام تهرانی ایجاد می‌کند که البته عمارت باغ فردوس در کالبد خود دنباله رو سبک تهرانی نیست. چون شاخصه های سبک نئوکلاسیک با تعداد بالاتری به نسبت شاخصه های سبک اصفهانی در کالبد عمارت به چشم می‌خورد که دال بر این است که عمارت باغ فردوس در کالبد خود دنباله رو سبک نئوکلاسیک می‌باشد.

۸- نتیجه گیری

سبک نئوکلاسیک، اولین سبک غربی وارد شده به ایران است که برای اولین بار در دوران ناصرالدین شاه وارد ایران شد؛ ورود این سبک در دوران قاجار، باعث تغییر سبک معماری آن دوره شده و به همین علت، شناخت شاخصه ها و بنا های ساخته شده آن، حائز اهمیت فراوانی می‌باشد. از بنا های نئوکلاسیک ساخته شده در دوران قاجار، می‌توان به باغ فردوس اشاره کرد که در کالبد خود دنباله رو سبک نئوکلاسیک می‌باشد.

در کالبد عمارت باغ فردوس میتوان نمونه هایی از شاخصه های سبک های مختلف یافت که هر کدام در جدول شماره ۱ به نمایش گذاشته شده اند:

جدول شماره ۱- شاخصه های سبک نئوکلاسیک در کالبد عمارت

تزیینات										
سبک نئوکلاسیک							سبک اصفهانی			
سر ستون کورنتین	سقف شیب دار	صوراحی	تزیینات واقع گرایانه	سنتوری	تقسیمات سه بخشی	تقارن	قوس نیم دایره	چند دری	رسمی بندی	ارسی
										

در کالبد عمارت باغ فردوس از شاخصه های معماری نئوکلاسیک، نرده های نئوکلاسیک به اصطلاح صوراحی دیده می‌شود. همچنین سقف شیب دار یا شیروانی، سنتوری در بالای ایوان اصلی این عمارت، تزیینات واقع گرایانه در دیوار های ایوان و همچنین سقف و بدنه ستون ها در ایوان، ستون های نئوکلاسیک از نوع کورنتین، قوس نیم دایره بالای در و پنجره ها، تقارن کالبد عمارت و تقسیمات ۳ بخشی که قسمت میانی جلوه بیشتری دارد تماما شاخصه هایی از معماری نئوکلاسیک به شمار می‌روند. در این میان مواردی از معماری اسلامی ایرانی و سبک اصفهانی نظیر رسمی بندی، ارسی و چند دری نیز دیده می‌شود. ترکیب و توازن سبک اصفهانی و نئوکلاسیک سبک بسیار زیبایی به نام تهرانی ایجاد می‌کند که البته عمارت باغ فردوس در کالبد خود دنباله رو سبک تهرانی نیست. چون شاخصه های معماری نئوکلاسیک با تعداد بالاتری به نسبت شاخصه های معماری اصفهانی در کالبد عمارت وجود دارد که دال بر نئوکلاسیک بودن کالبد عمارت می‌باشد.

منابع

۱. اعتماد السلطنه، محمدحسن ابن علی (۱۳۷۰)، «روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه»، به کوشش فرخ سرآمد، تهران: نوین
۲. بانی مسعود، امیر(۱۳۸۸)، «معماری معاصر ایران»، تهران: کتابکده کسری
۳. برن، لوسیا(۱۳۷۵)، «اسطوره های یونانی»، ترجمه‌ی عباس مخبر، تهران: نشر مرکز
۴. بنجامین، ساموئل گرین ویلر (۱۳۶۳)، «ایران و ایرانیان: خاطرات و سفر نامه ساموئل گرین ویلر بنجامین»، نخستین سفیر امریکا در ایران در سال های ۱۸۸۳-۱۸۸۵. به اهتمام رحیم رضا زاده ملک، تهران، گلبانگ
۵. پیرنیا محمدکریم و معاریان غلامحسین (۱۳۹۵)، «سبک شناسی معماری ایرانی»، تهران: غلامحسین معاریان، سروش دانش
۶. جیحانی حمیدرضا و منصورى سمیرا (۱۳۹۱)، «بازيابی ساختار فضایی و شکل باغ فردوس شمیران»، دانشگاه هنر اصفهان: فصلنامه علمی - پژوهشی، نشریه مرمت و معماری ایران

۷. حقشناسگتابی علی و حلیمی جلودار علیرضا (۱۳۹۵)، «تحلیلی از نمادپردازی و نشانه شناسی در باغ های ایرانی»، استانبول: دومین کنفرانس بینالمللی تحقیقات در علوم و مهندسی
۸. دیولافوا، ژان (۱۳۷۶)، «سفر نامه: خاطرات کاوش های باستان شناسی شوش -۱۸۸۴-۱۸۸۶»، ترجمه ایرج فرهوشیک تهران: دانشگاه تهران
۹. دیهیم، درسا (۱۴۰۰)، «شناخت، آسیب شناسی، آسیب نگاری و طرح احیای باغ فردوس»، تهران: کنفرانس بین المللی مهندسی عمران، معماری و توسعه شهری
۱۰. رشیدی، طاهره (۱۳۹۲)، «خصوصیات معماری باغ ها در دوره ی قاجار»، تهران: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تیبان
۱۱. رضی، هاشم (۱۳۸۵)، «وندیداد»، تهران: فکر روز
۱۲. ستوده، منوچهر (۱۳۶۵)، «باغ فردوس»، پژوهش های ایران شناسی (نامواره دکتر محمود افشار)، جلد۲، به کوشش ایرج افشار، باهمکاری کریم اصفهانیان و محمد رسول دریا گشت، تهران بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. ۱۰۱۶-۱۰۲۰
۱۳. سلطان زاده، حسین (۱۳۷۸)، «تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل»، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی
۱۴. شاپوریان، فریبا (۱۳۹۶)، «نمونه مورد مطالعه بنای باغ فردوس تهران»، تهران: معماری و شهرسازی پایدار
۱۵. شعبان زاده، بهمن (۱۳۸۱)، «تاریخ تهران»، تهران: موسسه کتاب همراه
۱۶. عبد الجلیل چایارباشی، اکبر بن (۱۳۴۵)، «جغرافیای شمیران»، تهران: مجله یغما
۱۷. قبادیان، وحید (۱۳۸۲)، «مبانی و مفاهیم معماری معاصر غرب»، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی
۱۸. لک آزاده و جلالیان سحر (۱۳۹۷)، « تجربه معنای مکان فضای شهری: کاربرد تحلیل محتوای کیفی در کشف معنای «باغ فردوس»»، دانشگاه کاشان: فصلنامه معماری ایرانی - نشریه مطالعات معماری ایران
۱۹. مدوئی، مهدیس و استاد راهنما دکتر نادیه ایمانی (۱۳۹۶)، «طراحی داخلی موزه سینما در باغ فردوس»، دانشگاه هنر پردیس بین المللی فارابی
۲۰. معتمدی، محسن (۱۳۸۱)، «جغرافیای تاریخی تهران»، تهران: مرکز نشر دانشگاهی تهران
۲۱. معیری، محمد علی (۱۳۵۲)، «باغ فردوس»، تهران: مجله یغما
۲۲. مفتخری فریبا سادات و دودانگی علیرضا (۱۳۹۶)، «مروری بر تاریخچه و روند شکل گیری عمارت باغ فردوس تهران»، شیراز: کنفرانس سالانه پژوهش های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری
۲۳. میرزایی، مریم (۱۳۸۹)، «رشد بهشت به باغ فردوس»، تهران: نشریه جستار های شهرسازی
۲۴. میرزایی وحید و عباسی نصیر و ابدال شهاب (۱۳۹۶)، «مطالعه هندسه باغ های ایرانی در دوره قاجار (نمونه موردی باغ فردوس)»، شیراز: کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی و تاریخی ایران
۲۵. نجفی، مهنام (۱۳۸۷)، «جایگاه دوست علی خان معیر الممالک در دوره ی قاجاریه»، تهران: نشریه گلستان هنر
۲۶. نشریه صفه (۱۳۶۹)، «گنجبری های باغ فردوس»، تهران
۲۷. وکیلی، شروین (۱۳۹۴)، «اسطوره شناسی ایزدان ایرانی»، تهران: شوراآفرین
۲۸. هینلز، جان (۱۳۹۵)، «تاریخ اساطیری ایران»، ترجمه ژاله آموزگار، تهران: نشر چشمه